

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ - 2018»
XIII Халықаралық ғылыми конференциясы

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

XIII Международная научная конференция
студентов и молодых ученых
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ - 2018»

The XIII International Scientific Conference
for Students and Young Scientists
«SCIENCE AND EDUCATION - 2018»

12th April 2018, Astana

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«Ғылым және білім - 2018»
атты XIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«Наука и образование - 2018»**

**PROCEEDINGS
of the XIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«Science and education - 2018»**

2018 жыл 12 сәуір

Астана

УДК 378

ББК 74.58

Ғ 96

Ғ 96

«Ғылым және білім – 2018» атты студенттер мен жас ғалымдардың XIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование - 2018» = The XIII International Scientific Conference for students and young scholars «Science and education - 2018». – Астана: <http://www.enu.kz/ru/nauka/nauka-i-obrazovanie/>, 2018. – 7513 стр. (қазақша, орысша, ағылшынша).

ISBN 978-9965-31-997-6

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 378

ББК 74.58

ISBN 978-9965-31-997-6

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2018

АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЖИНАҚТАЛУ, ЖАРИЯЛАНУ, ЗЕРТТЕЛУ СИПАТЫ

Жиембай Бибігүл Сәуірқызы

zhiyembay_b@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Түркітану кафедрасының PhD докторанты, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.д., профессор Н.Г.Шаймердинова

Қазақстанның дәл бүгінгі қоғамдық өмірінде тарих қойнауында жинақталған бағалы деректерге баса назар аударудың маңызы зор. Ел тарихына қатысты барлық құнды жазбалардың тыңғылықты зерттелуі – егеменді мемлекетіміздің тарихы мен болашақтағы таным-ұстанымының қалыптасуына көмектеседі.

Қазақ тарихына қатысты деректердің зерттелу мәселесі Елбасы Н.Ә.Назарбаев тапсырмасымен ҚР Үкіметінің 2008 жылғы 6 қазандағы №1016 қаулысымен құрылған «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы негізінде іске асқандығы белгілі. Бұл бағдарлама аясында шетел мұрағаттары мен ғылыми мекемелерінен ел тарихына қатысты мыңдаған мұрағаттық құжаттар алынды. Мұрағатшылар мен ғалымдар аталған бағдарлама аясында Армения, Египет Араб Республикасы, Түркия, Франция, Венгрия, Ұлыбритания, АҚШ, Ресей, Қытай Халық Республикасы, Өзбекстан Республикаларының мемлекеттік мұрағаттарынан, ғылыми мекеме, мұражай, кітапханаларынан қазақ халқының шежіресінен сыр шертетін тарихи, мәдени құжаттық деректермен еліміздің мұрағат қорын толықтырды.

Осындай құнды жәдігерлердің бірі – Армения Республикасы Ереван қаласындағы Матенадаран қолжазбалар институтында сақталған армян графикасымен жазылған қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер.

Орта ғасырларда Орталық Еуропадан Солтүстік Қытайға дейінгі территорияны иелік еткен түркі тілдес тайпалардың ішіндегі ірі ұлыстардың бірі – қыпшақтар болды, олардың қоныстану территориясы шығыс деректерінде Дешті Қыпшақ атауымен жақсы таныс.

Қыпшақ тілінде жазылған орта ғасыр жазба ескерткіштері біздің заманымызға келіп жеткен құнды жәдігерлер болып есептеледі, өйткені көшпелі қыпшақ өркениетінің тікелей мұрагері – қазақтар.

Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер негізінен XI-XVII ғасырлар аралығын камтиды, оларды жазу үлгісіне қарай былайша топтастырамыз: 1. Готикалық көне шрифтімен жазылған ескерткіштер (XIII-XIV ғасырлар). 2. Араб әрпімен жазылған мұралар (XI-XIV ғасырлар). 3. Армян жазуымен берілген мұралар (XV-XVI ғасырлар). 4. Орыс әліпбиімен жазылып қалған деректер (XI-XIII ғасырлар). 5. Шығыс Еуропа аймағын мекендейтін кейбір халықтардың тілінде сақталып қалған және сол елдердің өзіндік жазу үлгілерімен берілген сөздер (кісі аттары мен жер-су аттары т.б.). Сонымен қатар ескерткіштер белгілі бір саяси-әкімшілік орталықтарда туып, солардың талап-тілектеріне сай жазылып отырғандықтан, қазақ ғалымдары – Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжановларды шартты түрде мынадай топтарға бөліп қарастырады: құман қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, половец қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Орта Азия қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Алтын Орда қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Мамлюк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Армян колониясының тілінде жазылған ескерткіштер.

Орта ғасырларда жазылған ескерткіштерді зерттеп, құнды пікірлер айтқан ғалымдардың тұжырымдарын басшылыққа алған Мұрат Сабыр ескерткіштерді мынадай екі үлкен топқа бөліп қарастырады: а) көне қыпшақ ауызекі сөйлеу тілінде жазылған ескерткіштер; ә) көне қыпшақ жазба ескерткіштері [1, 6].

Армян-қыпшақтар – бүгінгі таңда тарихшылар да, тілді зерттеушілер де «армян-қыпшақ» анықтамасын ұстанатын, өз дәуірінде христиан дінінің армян-григорян бұтағын діні ретінде қабылдаған қыпшақтар. Деректер көрсеткендей, армян-қыпшақ тілін

таратушылар өз тілдерін «хыпчак тілі», «біздің тіл», «татарша» деп көрсеткен. Көлемі мол, жанры әр түрлі армян-қыпшақ ескерткіштерінің зерттелу тарихы, жазба мұрасы әр түрлі және өмірдің экономикалық, саяси, мәдени салаларын қамтиды. Ғалым Александр Гаркавец армян-қыпшақ мәтіндерін алты топқа бөліп қарастырады. 1. Тарихи жылнамалар. Олар 3 бөлімнен тұрады: а) Каменец жылнамасы; ә) Венедик жылнамасы; б) Польша өңірі жылнамасы. 2. Заң кітаптары және құқықтық тіркеу дәптерлері мен хаттамалары. 3. Тіл білімі еңбектері және лұғаттар. 4. Мәсхаб (дін) әдебиеті. 5. Ерекше еңбектер. 6. Табиғи білім еңбектері [2, 102].

1970 жылдардан қазірге дейін тыңғылықты зерттеле бастаған, армян әліпбиімен қыпшақ тілінде жазылған мәтіндер аясында зерттеуші ретінде танылған ғалымдар Е. Трыарский, Э. Шютц және Ж. Дени өз еңбектерінде «армян-қыпшақ» терминін қолданған. Сондай-ақ армян-қыпшақ ескерткіштерін зерттеуде Г. Алишан, М. Левицкий, Т. Грунин, А. Гаркавец, И. Абдуллин, Я. Дашкевич, С. Құдасов секілді ғалымдардың сүбелі еңбегі бар. Қыпшақ, армян-қыпшақ жазбалары, оның танылып, зерттелуіне өзіндік үлестерін айтарлықтай қосып үлгерген В.В. Радлов, В.В. Бартольд, Ф.Е. Корш, Н.А. Баскаков, Э.Н. Наджип, В.А. Гордлевский, А.А. Зайончковский, В.Р. Григорян, А.Е. Крымский, К.К. Юдахин, С.Г. Кляшторный, Н. Сауранбаев, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, тағы да басқа бірқатар ғалымдардың еңбектері өз құндылығымен ерекше.

Ең алғашқы қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің басылымдары Польшадағы армян тұрғындарының мекендерінде армянтану сипатындағы мәдениет орталықтарында болған. Алғашқы басылым 1896 жылы Венецияда Гевонд Алишанның 1560 жылдан бастап 1624 жылға дейін Каменец-Подольскдегі оқиғалар туралы бөлімі жарияланды (қысқаша мәліметтер және 1430 жылдан бастап келесі ғасырлардағы оқиғалар туралы). 1611 жылдан бастап 1624 жылға дейін оқиғалардың (хроникалардың) бөлімі көне қыпшақ тілінде, ал қалған бөлімі армян тілінде жазылған.

Келесі басылымды армян-түрк тілдері қатынастарымен айналысқан веналық профессор, филолог Ф.Фон Крелитц-Грайфенхорст орындаған. Оның басылымының қолжазбасы Венадағы патшалық кітапханада сақталған армян-қыпшақ псалтырындағы 50 псалманың көне қыпшақ аудармасы болып табылады. Бұл 1590 жылы қыпшақ тіліне аударылған. Ф.фон Крелитц-Грайфенхорсттың басылымы қазіргі ғылым талаптарына сай орындалған алғашқы ғылыми басылым болып табылады. Ол түпнұсқалық армян графикасында, арменистік негіздегі транслитерациямен, немісше аудармамен, лингвистикалық түсініктемемен жабдықталған. Ол ең алғашқы рет ескерткіштің түркі тілінің қыпшақ типін анықтап, оны «татарлық» немесе «армян-татарлық» деп атады, бұл жағдайда арменистік дәстүрге сүйене отырып (осылай Г. Алишан өзі құрған Каменец-Подольск хроникасының тілін атады, ал Агоп Дашян веналық кітапханада сақталған қолжазбалық сөздікті «армян-татарлық» терминімен атады) өзі басқан ескерткішті тілдерімен біріктірген половецтік «Кодекс Куманикусты» негізге алды. Алайда «Кодекс Куманикусте» де құман тілі «татар» тілі деп айтылады. Лингвистикалық қосымшалар мәтнінде Крелитц-Грайфенхорст қазіргі түркітануда да сақтаған қыпшақ псалмаларының ерекшеліктерін көрсетті.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінің келесі басылымы османтанушы және түркітанушы, профессор Жан Дени есімімен тікелей байланысты, ол париждік қолжазбалардың тілі туралы кейбір ортақ мәліметтерді жасаған болатын [3]. 1957 жылғы басылымның негізі ретінде 1604-1613 жылдардағы №194 қолжазбасының Каменец-Подольск хроникасының мәтіні алынды, алайда ғалым ескерткіш тілін зерттеуде басқа да париждік қордың қолжазбаларын пайдаланды.

1957 жылдан бастап армян-қыпшақ саласы бойынша польшалық түркітанушы Эдвард Трыарский белсенді еңбек етті. 1960 жылы екі веналық: God. Arm. 3 қолжазбасы және National bibliothek кітапханасынан және №311 кітапхананың веналық мхитаристердің қолжазбасы негізінде ол – өзі дайындаған армян-қыпшақ сөздігінің үзіндісін (польшалық және француздық сәйкестіктерді қосып) шығарған. Қыпшақ мәтінін автор арменистік транслитерацияда және иллюстрациясы ретінде қолжазбаның бір бетінің фотокөшірмесін

берген. Сөздік мақалалар польшалық армяндардың көне қыпшақ тілінің сөздік құрамын құруына маңызды көрнекі, құнды материалдардан тұрады [4].

1964 жылы Ж.Дени және Э.Трыарский шығыста кеңінен таралған «Дана Хикардың тарихы» атты шығарманың қыпшақша аудармасын жарыққа шығарды. Басылым Веналық мхитаристердің кітапханасында сақталған №4682 қолжазбасы бойынша дайындалған. Оның кіріспесінде әдеби шығарма туралы, оның түрлі, атап айтқанда армян және көне қыпшақ тіліндегі нұсқалары туралы мағыналы грамматикалық очерктен, транскрипциясы (транслитерация), француз аудармасындағы мәтін, глоссарийден тұрады. Басылымның соңында ескерткіштің анық фотокошірмесі тіркелген. Бұл еңбекті отандық ғалым С. Құдасов 1990 жылы «Дана Хикар сөзінің тілі» деген атаумен қазақ тіліне алғаш аударып, лингвистикалық зерттеу жүргізген [5].

Армян-қыпшақ байланыстарын зерттеудегі ерекше орынды түркітанушы Эдмунд Шютцтың еңбектері еншілейді [6, 291-309]. Эдмунд Шютц орфографиялық ереже бойынша армян әріптерімен жазылған көне қыпшақ мәтіндерін оқуда түркітанушылар білмеген қателікті байқай білді. Э. Шютцтің еңбегі осы сияқты қателіктердің сараптамасына арналады. Ғалым транскрипция саласындағы практикалық сипаттамаларын 1618 жылы Львов қаласында жарық көрген армяндық дұға кітабы «Алғыш бітігінің» қыпшақ тіліне аударған жұмысында жүзеге асырды.

Түркітанушыларға армян-қыпшақтардың грамматикасы туралы құнды мәліметтерді О.С. Еганянның Еревандағы Матенадаран топтамасынан алынған XVI ғасырдың армян-қыпшақ грамматикалық көмекші құрал басылымы бере алады. Қыпшақтардың Қырым мен Кавказда үстемдік құрған кезінен бастап-ақ армяндар половец тілін үйренуге кіріскен. Армян-қыпшақ түпнұсқалары мен аударма мәтіндерінен сақталып қалғандарының арасында аудармашылар үшін құрастырылған армян-қыпшақ сөздіктері ерекше маңызға ие болды. Олардың бірін О.Е. Еганян суреттеп, орыс тілінде жариялаған [7, 152-154].

Осы кезеңдегі қарым-қатынасты қыпшақ тілінде жүргізіп, христиан дінінің армян-григорян бұтағын тұтынған қауымдық топты «ассимиляцияланған армяндар» немесе «екінші халықтың тілін жетік меңгерген қыпшақтар» болар деген пікірталас – тарих пен тіл ғылымында әлі толық басы ашылмаған мәселе.

Қыпшақтанушы, белгілі ғалым А. Гаркавец Алтын Орда үстемдігінен бұрын қыпшақтардың төрт түрлі топқа бөлінетіндігін айтқан. Бұлардың бірінші тобы өздерін «урум» ретінде санап, христиан дінін қабылдаса, екінші тобы армяндардың григорян бұтағын қабыл еткен. Үшінші топ өздерін «қарайымбыз» деп еврейлікті, ал соңғы топ кейінірек исламды қабыл еткенін жазады. Осылайша олардың ана тілдері болған армян-қыпшақ тілінің құмандарға, Қырым татарларына, қарайымдарға және Қырым урумдарына жақын болғанын көрсетеді. Сонымен қатар ғалым өз еңбегінде Украина армяндары өздерін «армяндар» деп атай жүріп, армян әліпбиін қолдана отырып, ана тілдері болған армян тілін толығымен дерлік ұмытқан, қыпшақша сөйлесіп-жазып, қыпшақша дұға тілеумен жүре бергендігін жазады [8, 8].

«Армяндардың қыпшақтануы» және «өз тілдерін ұмытып, қыпшақша сөйлесе бастапты» деген көзқарастың кең таралуына XV ғасырдан XVIII ғасырға дейінгі уақыт аралығында сол аумақта тұрған армяндармен және қыпшақтармен байланысы бар ақпараттарды таратқан саяхатшылардың әсері де болуы мүмкін. Мәселен, итальян шіркеуінің адамы Антония Мария Грацини (1537-1611), поляк тарихшысы Мартин Кромер (1512-1589) өлкені шарлағаннан кейін жазған саяхат жазбаларында өлкеде тұрған және өздерін «армян» деп атайтын халықтың түгелімен «татарша-қыпшақша» сөйлесетіндіктерін, сыйынатындықтарын, армян тілін тек белгілі дін адамдарының ғана қолданатынын айтқан екен.

Сер Герард Клаусон мәтіндерге сыни тұрғыдан қарайды, оның пікірінше, құдіреті жоғары бір тілді сөйлесушілердің әсерінен басқа да қолданыстағы тілдердің жеңген тілден әсерленуі нәтижесінде аралас тілдер пайда болады. Осыған бағынышты болып армян әліпбиімен жазылған қыпшақ тіліндегі келесі бір топ сөздер славян түбірлі (польша тілінде

және украинша), негізгі сөздері мен дыбысталуы қыпшақша. Армян сөздерінің лексикасы славян сөздерімен салыстырғанда, әлдеқайда аз. Егер осы тілде сөйлейтіндер қыпшақтанған армяндар болса, тілдегі түбір сөздердің лексикасы армянша болар еді. Польшада «армян қыпшақтары» деп танылған және көбісінің армян немесе армян киімін киген румындар деп жүрген халықтың тегі «армянша» емес, «қыпшақша» аталған. Мәселен, Каменец хроникасында кездесетін адам аты «Aksent der Krikor ulu Novannes nemeresi» түрінде. Егер бұлардың шығу тегі армяндар болған болса, олар өздерінің ұлттық терминологиясын қолданып, «Aksent Krikorian» деуші еді [9, 7-14].

Қыпшақтардың армян-григоряндық христиан дінін қабылдағандары жөнінде зерттеуші ғалымдар Г. Алишан, Э. Хуршудян өздері зерттеген эпиграфикалары бойынша, Арменияның қазіргі Ширак облысының Артик ауданының Арич елді мекені Қыпчаг атауын алғанын, ал XII ғасырларда бұл жерде «Хыпчакаванк» атты монастырь (армянша «хпчак» қыпшақ, «ванк» – монастырь) болғанын жазады. Бұл монастырь қазіргі уақытқа дейін сақталған [10].

Армян-қыпшақ байланыстарын зерттеу соны ізденістерге, тарихи-салыстырмалы зерттеулерге жол ашатыны ақиқат. Армения Республикасында сақталған мұралар арқылы тарих қойнауына кеткен ескерткіштерді жаңғыртуға, сол арқылы қазақ тарихының жоғалуға шақ қалған беттерін түгендеуге, қыпшақ тілінің ерекшелігін: фонетикалық, морфологиялық модельдерін қалпына келтіруге мүмкіндік жоғары.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сабыр М.Б. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі. – Орал, 2009, 152б.
2. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие: Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков. Т. II. – Алматы: KASEAN; БАУР, 2007, 912 с.
3. Deny J., Tryjarski E. «Histoire Du Sage Hikar» Dans la version Armeno-Kiptchak. //Rocznik Orientalistyczny, 1980. – №27(2). – p.291-309.
4. Tryjarski E. An Armeno-Kipchak Sermon by Anton Vartabed from the 17th century // Tractata Altaica, 1976. – P.647-674.
5. Құдасов С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана хикар сөзінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1990, 118 б.
6. Schuts E. An Armeno-Kipchak Text from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – Hungary, 1962. – №15 (1-3) – P.291-309.
7. Еганян О.С. Об одном армяно-кыпчакском грамматическом пособии XVII в. // Вопросы языкознания. – М., 1962. – №5. – С.152-154.
8. Гаркавец А. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. – Алма-Ата: Наука АН КазССР, 1987, 223 с.
9. Clauson G. Armeno-Qypchak. // Rocznik Orientalistyczny, 1971. – №34 (2). – P.7-14.
10. Гаркавец А.Н., Хуршудян Э.Ш. Армянско-кыпчакская Псалтырь, 1575/1580. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2001, 646 с.

УДК 392/393

ОБРЯД КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В КУЛЬТУРНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Калдыбаев Марат Советулы

nami-astana@mail.ru

Докторант PhD кафедры тюркологии, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Научный руководитель – д.ф.н., профессор Н.Г.Шаймердинова

Данный доклад посвящен особенностям изучения обряда как объекта исследований культурной антропологии. За прошедшие в развитии человека тысячелетия значительно изменилась материальная культура, претерпела определенные трансформации духовная